

اندرز به سلطان

نصیحت و سیاست در اسلام قرون میانه

نگین یاوری

مترجم محمد دهقانی

فهرستنويسي پيش از انتشار کتابخانه ملي جمهوری اسلامي ايران
سرشناسه: ياورى، نگين، ۱۳۹۹

Yavari, Neguin

عنوان و نام پدیدآور:

اندرز به سلطان: نصيحت و سياست در اسلام قرون ميانه

متترجم: محمد دهقاني

وضعیت فهرست: فیبا.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۶۸۷-۲۹-۰

يادداشت: نمایه

مؤلف: نگين ياورى

مشخصات نشر: نشر تاریخ ایران، ۱۳۹۷

مشخصات ظاهري: ۲۲۲ ص، رقعی

يادداشت: کتابنامه: ۱۸۱-۲۲۲

يادداشت: عنوان اصلی:

Advice for the Sultan: Prophetic Voices

and Secular Politics in Medieval Islam

اسلام و سياست، تاريخ، از آغاز تا ۱۵۰۰ م

Islam and Politics, History to 1500.

علوم سياسي، تاريخ

Political Science, History

دهقاني، محمد، ۱۳۴۴. مترجم

BP۲۳۱/۹۱۳۹۷

شماره کتابشناسی: ۵۴۰۰۵۳۰

موضوع:

موضوع:

موضوع:

موضوع:

شناسه افروده:

رده‌بندی کنگره:

رده‌بندی دیوبی: ۲۹۷/۴۸۳۲

نشر تاریخ ایران (شرکت سهامی خاص)

تهران، خیابان فلسطین، ساختمان ۱۱، طبقه سوم، شماره ۳۰۴، تلفن: ۶۶۴۶۳۰۳۰

اندرز به سلطان: نصيحت و سياست در اسلام قرون ميانه

نگين ياورى

متترجم: محمد دهقاني

حروفچيني، صفحه‌آرایي و نظارت: نشر تاریخ ایران

طرح جلد: فربنا علايي

چاپ و صحافی: القدير

تيراژ: ۱۰۰۰

چاپ اول: ۱۳۹۷

ISBN: 978-600-8687-29-0

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۶۸۷-۲۹-۰

قیمت: ۵۰۰۰۰ تومان

حق چاپ محفوظ و در اختياр نشر تاریخ ایران است.

یادداشت

سپاس بی حد و شمار همه استادان و همکارانی را که تدوین و انتشار این کتاب بدون بهره‌گیری از نظریات و راهنمایی‌های آنان میسر نمی‌شد، و بیش از همه، ارجون آپادورای، محسن آشتیانی، منصوره اتحادیه (نظام‌مافی)، ریچارد بولت، مسعود جعفری، فرهاد دفتری، فیصل دوجی، محمدرضا شفیعی کلکنی، جرج صلیبا، جان گرنی، وداد القاضی و احسان یارشاطر.

سپاس از تشویق‌ها و دلگرمی‌های خویشان و بستگان به خاطر پشتیبانی صمیمانه آن‌ها در گذر سال‌ها، و بیش از همه نادر حجتی امامی، رخشندۀ فریدی، نیرو یاوری، نگار و گیو سمیعی، افسانه و حامد فریدی، شادی و احمد فریدی، آزاده و حامد فولادوند، نازی و کمال سجادپور، سیمین و نیکوندیم، انسی شبیانی. سپاس فراوان از تشویق‌ها و دلگرمی‌های دوستان عزیز دیرین، مهدی اتحادیه، مهدی خواجه نوری و نادر نظام‌مافی.

سپاس بسیار از علی دهباشی و یاران وفادار نشریه بخارا بخاطر ترجمه مقالات و نقدهایی که بر این کتاب نوشته شده و انتشار آنها در مجله وزین بخارا. اصل انگلیسی کتاب در سال ۲۰۱۴ میلادی در نیویورک توسط انتشارات دانشگاه اکسفورد در لندن توسط انتشارات هرست منتشر شد. ترجمه فارسی این کتاب مرهون دانش و بصیرت ستودنی محمد دهقانی، و باریکبینی و دقت سعاد پیرا و همکاران او در نشر تاریخ ایران است.

در متن کتاب و در کتابشناسی ذکر تاریخ‌های میلادی به منظور حفظ چارچوب تطبیقی کتاب ضروری بوده است. در متن اصلی سال‌های میلادی را در عدددهای سمت راست خط کج و سال‌های هجری قمری را در عدددهای سمت چپ خط کج مشخص کرده‌ایم.

پیشکش

به

حورا یاوری

فهرست مطالب

۱۱	پیشگفتار
۱۹	فصل اول: واژگان سیاسی اندرزنامه‌ها
۶۳	فصل دوم: مبانی انتزاعی حکومت خوب در کلیله و دمنه
۸۱	فصل سوم: راز و پرده: شگردهای روایی در اندرزنامه
۱۰۵	فصل چهارم: عقل، گردش روزگار و اندیشه سیاسی غیردینی
۱۲۱	فصل پنجم: درهم آمیختگی مفاهیم متضاد در اندرزنامه
۱۳۵	فصل ششم: اندرزها و اندرزگویان
۱۷۵	فصل هفتم: اندرز و بافتار
۱۹۱	کتاب‌شناسی
۱۹۱	منابع عربی و فارسی
۱۹۵	منابع فرنگی
۲۲۳	نمایه

پیشگفتار

کتاب حاضر پژوهشی است در تاریخ اندیشه سیاسی اسلامی در قرون وسطا، و استوار است بر این فرض که باز سنجی آرای سیاسی این دوره از تاریخ و فراز و فرود این آرا و اندیشه‌ها در قرن‌های بعد تلقی امروزین ما را از پیوند تاریخ مدرن با دو روایت کلانی که از تاریخ اندیشه سیاسی در دست است – یکی غربی و دیگری اسلامی – متحول خواهد کرد.

پیشگفتار کتاب مقدمه‌ای است در مبانی تاریخ اندیشه سیاسی، و تحولاتی که این رشته از دانش در دهه‌های اخیر پشت سر گذاشته است. پژوهش در سیر تاریخ اندیشه، که با شکست لیبرالیسم و رواج تاریخ اجتماعی^۱ در فاصله سال‌های ۱۹۷۰-۱۹۶۰ رو به افول نهاده بود، با بررسی‌های کوئتنین اسکینر (Quentin Skinner) و همفکران او در مکتب کمبریج، رونقی دوباره یافت. پیروان مکتب کمبریج، با عنایت به فلسفه زبان ویتنگشتاین و نظرگاه‌های پیتر لسلت (Peter Laslett) در جمعیت نگاری و ساختارهای اجتماعی، معتقد بودند که متن سیاسی را می‌توان با توجه به پس‌زمینه و خاستگاه عقیدتی آن در حکم عمل و کنش سیاسی مورد بررسی قرار داد. بهره‌گیری از کنش‌های زبانی برای تحول در امور سیاسی پیشینه‌ای کهن دارد، و به خصوص در بررسی مبانی اندیشه‌های سیاسی مدرن و تبیین چگونگی گذار این اندیشه‌ها از قرون وسطی به دوران مدرن نقشی بسیار مؤثر بازی کرده، و به سخنی دیگر، به برگزاری جشن ولادت خجسته جهان مدرن انجامیده است؛ جهانی کلا اروپایی و آراسته به استمرار تاریخی از گذشته به

1. Grafton, Anthony, 'The History of Ideas: Precept and Practice, 1950-2000 and Beyond', *Journal of the History of Ideas*, 67, 1 (2006), pp. 1-32, reference on p. 3.

حال. اروپای قرن هیجدهم که خود را – فارغ از علل و موجبات امر – از بقیه جهان متمايز می دید، با نگاهی از سر فخر به سراغ آیینه رفته بود و صورت آیینه خیلی به دلش نشسته بود. این چنین شد که «جهان مدرن» پا به عرصه وجود نهاد.

همان طور که آنتونی گرافتن اشاره می کند، جستجوی اصل و نسب اندیشه های سیاسی مدرن به تاریخ اندیشه بار آشکار سیاسی داده،^۲ و یا به تعبیر جان دان «اندیشه های سیاسی هرگز جدا از تاریخ مورد بررسی قرار نگرفته است».^۳ وسوس در رسیدن به «بنیان»، به گفته مارک بلاک، کار را همیشه مشکل می کند. اصطلاح «بنیان»، به سادگی به سرآغازی، که ناگزیر در پرده ای از ابهام پنهان است دلالت نمی کند، بلکه سرآغازی را می جوید که بار ارزشی آشکار دارد.^۴

مورخان معاصر تاریخ اندیشه به انحصار مختلف مؤلفان آن هم هستند: به عنوان مثال می توان به نقش نوشه های کوئنتین اسکینر در رواج دوباره مفهوم جمهوری خواهانه، یا نئو - رومان (Neo-Roman) آزادی در آفاق اندیشه ماکیاولی اشاره کرد که زیان بحث و گفتگو درباره مبانی اندیشه سیاسی مدرن را در مراکز آکادمیک غرب دگرگون کرد. این مفهوم از نظر اسکینر، همان طور که خود او اشاره می کند، نشانگر موضع سیاسی و ارزش های فکری اوست، اسکینر از اهمیت کاری که در دست دارد به خوبی آگاه است، و با کمال دقت، از آن چه نمی خواهد، یعنی دین، فاصله می گیرد. «من منحصراً به نظریه های موجود درباره مفهوم آزادی و دستاورد آن، یعنی حکومت مشروطه، پرداخته ام، که به نظر نمی رسد دین در شکل گیری آن نقشی

۲. علاوه بر گرافتون، بنگرید به:

Collini, Stefan, 'The Sussex School of Intellectual History', 2000,
<http://www.sussex.ac.uk/cih/people/history>; Mazower, Mark, 'Foucault, Agamben: Theory and the Nazis', 2, 35, 1 (2008), pp. 23-34; and Gordon, Peter, 'What is intellectual history? A frankly partisan introduction to a frequently misunderstood field', Revised 2012.

<http://history.fas.harvard.edu/people/faculty/documents/pgordon-whatisintelhist.pdf>

3. Dunn, John, *The History of Political Theory and Other Essays*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996, p. 13.

4. Bloch, Marc, *The Historian's Craft*, Putnam, Peter (transl.), New York: Vintage, 1953, pp. 29-35.

داشته باشد».^۵ برای آشنایی با مرز غیرقابل عبوری که جهان مدرن را در نظریه سیاسی اسکینر از تفکر دینی جدا می‌کند، به توضیح بیشتری نیاز نیست. پرسش این جاست که آیا می‌توانیم توجه خود را از قرن هجدهم، از اروپا، و از پیدایش حکومت‌های مقتدر سکولار که عرصه‌های عمومی و خصوصی را از هم جدا کردند، برگیریم و به جوامعی پردازیم که ارزش‌های لیبرال در آنها پانگرفت و چنین انفکاکی را تجربه نکردند؟ کتاب حاضر بر محور همین پرسش بنیانی دور می‌زند. آیا می‌توان از اندیشه سیاسی در جوامع غیراروپایی و غیر مدرن سخن گفت و تاریخ آن را مورد بررسی قرار داد؟ آیا هرگونه بررسی تطبیقی درباره تاریخ اندیشه، چنان که طرفداران تفکر تطبیقی می‌گویند، باید مبنی باشد بر تفاوت میان سنت اسلامی غیرلیبرال در چالش با سنت غربی لیبرال؟^۶ آیا تاریخ اندیشه تنها در قرن نوزدهم، از مقطعی مشخص، جهانی می‌شود، از همان وقتی که مفهوم «جهانی» (global) پدید می‌آید؟^۷

5. Skinner, Quentin, 'Quentin Skinner in Context', *The Art of Theory: A Quarterly Journal of Political Philosophy*.

n.d.<http://www.artoftheory.com/quentin-skinner-in-context/>

۶. برای مثال، بنگرید به:

March, Andrew F., 'What is Comparative Political Theory?' *The Review of Politics*, 71 (2006), pp. 531-65.

۷. سموئل موین و اندره سارتوری برای صفت جهانی فقط یک تلقی امروزی قائل‌اند، حال آن که فردیک کویر بر آن است که جهانی و مدرن مفاهیمی «کشدارند که ما هر قدر هم آنها را پادزهر تاریخ‌های فراموش‌شده اروپا محور و ملت محور بدانیم، باز ما را به سوی دیگر انواع تحدید و تعریف سوق می‌دهند»؛ بنگرید به:

Global Intellectual History, Moyn, Samuel and Sartori, Andrew (eds), New York: Columbia University Press, 2013; reference is from p. 292.

اشروتی کاپیلا و فیصل دوجی تلقی دیگری از تاریخ فکری جهانی عرضه کرده‌اند که، در این مورد، مبنی است بر متن جهانی به‌اگود گیتا. از قرن نوزدهم، شمار قابل ملاحظه‌ای از رهبران سیاسی و فکری هند شروعی برگیتا نوشته‌اند تا سنت جدیدی از اندیشه سیاسی پدید آورند که فرامليتی، نظری و دارای قابلیت کاربرد عام و جهانی است؛ بنگرید به Kapila, Shruti and Devji, Faisal, 'Introduction', in *Political Thought in Action: The*

قربات آشکار اندیشه سیاسی اسلامی و مسیحی پیشامدرن — که از مباحث اصلی گفتگو در کتاب حاضر است — به ویژه به پرسش اخیر ابعاد تازه‌ای می‌دهد. اروین روزنتال در مطالعه‌ای در باب اندیشه سیاسی اسلامی در قرون وسطا، که نخستین بار در سال ۱۹۵۸ منتشر شد، چنین می‌نویسد: «از دیدگاه نظریه سیاسی، اهمیت فلاسفه سیاسی آنها را نمی‌توان نادیده گرفت، اما آراء و عقاید آنان در سیر حکومت اسلامی — تا آن جا که دانش فعلی ما اجازه داوری می‌دهد — کوچک‌ترین نقشی نداشته است».⁸ به سخن دیگر، از نظر روزنتال و همفکران او، اندیشه سیاسی اسلامی تأثیری بر سیر حکومت و سیاست در جهان اسلام نداشته و به همین دلیل فاقد هر نوع ادعای تاریخی است. وضع از زمان روزنتال تا امروز چندان بهتر نشده است. اگر اندیشه اسلامی به مشتی آرای شناور، که نه راهی به گفتگوها و تبادل نظرهای تاریخی برگشوده، و نه در تحولات سیاسی نقشی داشته است، فروکاسته شود، دیگر چگونه می‌توان از رشته‌ای از دانش به نام تاریخ اندیشه اسلامی سخن گفت و روای مقاطع آن را مورد بررسی قرارداد؟

هدف این پژوهش این است که سیاست و ارزیابی انتقادی از تاریخ آن را به اندیشه سیاسی اسلامی بازگرداند. اگر بهره‌گیری نظام‌الملک (م. ۱۰۹۲/۴۸۵) از مفهوم «گردش روزگار» (wheel of fortune) در سیر رویدادهای تاریخی مؤثر نمی‌افتد، اگر این تعبیر نوشتاری موجب تغییر تاریخی نمی‌شد، چگونه بازتابی این چنین گسترده را در متون اندیشه سیاسی، چه در روزگار خودش، و چه در دوره‌های بعد، موجب شد؟ همان طور که پُل استروم، از باب مثال، در بررسی بهره‌گیری‌های هوشمندانه لیدگیت (Lydgate م. ۱۴۵۱) از بازنمودهای تصویری و نوشتاری مفهوم گردش روزگار نشان می‌دهد، چندین دهه پیش از آن که شهریار ماکیاولی نوشتene شود، نقش پادشاه در گردش روزگار بر نیروی دین رو به فزونی نهاده است. به عقیده استروم، در قرن‌های پانزدهم و شانزدهم، «گردش روزگار از مشیت الاهی فاصله می‌گیرد» و «فضای فارغی می‌شود که در آن مسیر رویدادهای جهان از

Bhagavad Gita and Modern India, Kapila, Shruti and Devji, Faisal (eds), Cambridge: Cambridge University Press, 2013, p. xiii.

8. Rosenthal, E. I. J., *Political Thought in Medieval Islam*, Cambridge: Cambridge University Press, 1958, p. 4.

پیش مقرر نشده، و به همین اعتبار تدبیر انسانی را به هماوردی می‌طلبید».^۹ این که گردش روزگار را می‌توان در فرمان‌گرفت، به نظر استروم، فضایی باز می‌کند برای این که توفيق در کشورداری حاصل جد و جهد آدمی به شمار آید. اگرچه نمونه‌های مشابه این بهره‌گیری‌های هوشمندانه در سیرالملوک نظامالملک (تقریباً چهار قرن پیش از لیدگیت و ماکیاولی) فراوان است، اما در پژوهش‌های مربوط به اندیشه سیاسی اسلامی اشاره‌ای به آنها نمی‌بینیم. آیا می‌توان از تاریخ کنش‌های گفتمانی مدبرانه‌ای سخن گفت که هدف از به کارگیری آن‌ها جدایی سیاست از دین بوده است و نه لیبرالیسم در نظام سیاسی؟ آیا نباید این تدبیر را دریچه‌ای در نظر گرفت که به سوی جهان بینی خاصی گشوده می‌شود؟ تاریخ اندیشه، اگر در زنجیره ای جای نگیرد که امروز را به گذشته متصل می‌کند، آیا می‌تواند دوام آورد؟

در فصل اول، سراسرار اسطوی دروغین و چند اندرزننامه اسلامی واروپایی به جا مانده از قرون وسطاً مورد بررسی قرار می‌گیرد. این فصل با عنایت به نظریه‌های روش شناختی در بررسی اندرزننامه‌های قرون وسطاً، و نقش آنها در نقد امور سیاسی آغاز می‌شود، و تفسیرهای رایج را در باب نیت و هدف نظامالملک از اندرزها و حکایت‌هایی که در کتاب گنجانده، به چالش می‌کشد. به نظر من، اثر نظام الملک به جای آن که رساله‌ای باشد در پادشاهی، کتابی است در باب نقد حکومت و نظام جهانداری. قصه‌ها و قهرمانان آنها بر سبیل تصادف از اندرزننامه‌های قرون وسطاً سر بر نمی‌آورند. بلکه اصول فراگیر و نظام بخشی محتوای به ظاهر ناهماند این داستان‌های پراکنده را به هم پیوند می‌دهد.

عقل به عنوان قاعدة رفتار سیاسی در کلیله و دمنه موضوع فصل دوم کتاب است؛ و رازگشایی از اسرار، که معماری اندرزننامه‌ها برآن استوار است، در فصل سوم بررسی می‌شود.

در فصل چهارم کتاب اسلام به عنوان یک زبان سیاسی سکولار، با تمرکز بر رهنمون‌های عام در باب حکومت، مورد بررسی قرار گرفته است. متفکران پیشین چه زبانی در پشتیبانی از حکومت قوی به کار می‌گرفتند، و تعبیر فرمانروایان نواحی

9. Strohm, Paul, *Politique: Languages of Statecraft between Chaucer and Shakespeare*, Bloomington: University of Notre Dame Press, 2005, pp. 114-5.

مختلف، که از قرن چهارم هجری، فقط به ظاهر، تابع خلافت بغداد بودند و مشروعيت خود را از آن اطاعت صوری کسب می‌کردند، از اراده خداوند یا شريعت اسلام چه بود؟^{۱۰}

در تفکر سیاسی جهان اسلام نظیرهای برای آنچه لری اسکنلون «آیین دنیوی» (secular canon) می‌نامد وجود ندارد.^{۱۱} اشاره اسکنلون به مجموعه‌ای از رساله‌های سیاسی و ادبی معتبر است که نخست در اروپای قرن چهاردهم پدید آمد، و به عهده خود گرفت که با ایجاد متون موثق غیردینی رابطه میان کلیسا و پادشاه را از نو تعریف کند. این نکته را با ذکر مثالی می‌توان روشن تر کرد. بررسی های جولیا اسمیت در تاریخ فرهنگی اروپای قرون وسطا نشان می‌دهد که تا قرن‌های دهم و یازدهم پادشاهی آرمانی در اندیشه سیاسی اروپایی عبارت بود از همگرایی منافع شاه و رعایای طراز اول او، اعم از روحانیان و مردم، و به سود همه اشخاص مملکت، از وضعیع و شریف. از پادشاه خوب مسیحی انتظار می‌رفت که جنگجویی دلاور، حامی دین، پشتیبان بیوه زنان و تهدیستان و درماندگان، و خلاصه منشأ دادگری در قلمرو خود باشد.^{۱۲} روشن است که در عرصه مسیحیت به هم آمیزی پادشاهی و دین — که بر آن اساس حمایت پادشاه از مذهب و منافع مالی کلیسا با اعطای حرمت مافوق طبیعی به پادشاه معاوضه می‌شد — به ابتکار روحانیان جامه عمل پوشید، حال آن که پی‌گیری تبار این به هم پیوستگی در عالم اسلام آسان نیست. کلیسا به عنوان یک نهاد مستقر هرمی، به مبادله قدرت با پادشاهان روی آورده بود. اما در دین اسلام، با توجه به تکثر مراجع امکانی برای مشروعيت بخشیدن به این مبادله وجود نداشت، و نظریه پردازان سیاسی نمی‌توانستند نظریات خود را به کمک پیشینه آن در گفتمان دینی گذشته توجیه کنند.

۱۰. این تعبیر را دانیل مدیگان به کار برده است؛ بنگرید به:

Madigan, Daniel, *The Quran's Self-Image: Writing and Authority in Islam's Scripture*, Princeton: Princeton University Press, 2001.

11. Scanlon, Larry, *Authority and Power: The Medieval Exemplum and the Chaucerian Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

12. Smith, Julia M. H., *Europe After Rome: A New Cultural History, 500-1000*, Oxford: Oxford University Press, 2005, pp. 239-52.

یکی بودن دین و حکومت موضوع مهم دیگری در قاموس سیاسی اسلامی در قرون وسطاًست، که در متون این دوران به عنوان یک آرمان ایرانی و میراث گذشته پیش از اسلام ایران بازتاب یافته است. این مفهوم در مطالعات امروزی نیز راه یافته و به همین صورت پذیرفته شده که رونق دین نیک و پادشاهی نیک در پیوند آن‌هاست. فصل‌های پنجم و ششم، به نقد این خوانش غیرنقادانه اختصاص دارد، و براین نکته تأکید می‌شود که نقش سیاست در این اصل بدیهی، بسی بیش از آن است که در ظاهر به چشم می‌آید. کنار هم نشاندن مفاهیم متضاد، جزئی از زبان سیاسی پیشامدرن است. اگرچه پادشاهی نیک نیازمند دینی است که در سیاست بیطرف بماند، اما دین نیک سپری در برابر ستمگری است.

فصل ششم به همین مسأله آشتی دادن تضادها با یکدیگر می‌پردازد. نظام الملک، چه از حیث نژاد و زبان و مذهب و چه از حیث گرایش ایدئولوژیک، با سلاطین سلجوقی تفاوت داشت. اما همین نظام‌الملک از زبان وزیری نیک به شاه اندرز می‌دهد که از وزیران بد پیرهیزد و به بد‌مذهبان اعتماد نکند. چه باید گفت درباره وزیر نیکی که از هر لحاظ با شاه متفاوت است، اما لحظه‌ای از نصیحت پادشاه غافل نمی‌ماند و پیوسته به یادش می‌آورد که به کسی جز خود او اعتماد نکند، و از غیر او و از بد‌مذهبان دوری جوید؟ زندگانی و کارنامه نظام‌الملک، و آن‌چه در سیر الملوك نوشته، از همین زاویه مورد بررسی قرار گرفته، و سیاق و انسجامی را که در اندرزنامه او برای شاه دیده می‌شود تا حد زیادی تبیین می‌کند.

فصل هفتم کتاب بر محور این پرسش بنیانی دور می‌زند که آیا تبیین جهان بینی حاکم بر قرون وسطی از پنجره متون به جای مانده از این دوران امکان پذیر است؟ مورخان معاصر متون سیاسی اسلامی را چگونه باید بخوانند تا گرایش ایدئولوژیک آنها را دریابند، یا به بافت سیاست در گذشته پی ببرند؟ آیا می‌توانیم از زبان قدرت در دوران قرون وسطاً معناهای تازه‌ای بیرون بکشیم و از این راه به پرسش‌های تازه‌ای برسم که در سیر تحولی مطالعات مربوط به اندیشه سیاسی اسلامی در جهان مؤثر باشد؟